

مقاله پژوهشی: سناریوهای آینده اعراب اهل سنت عراق

رضا امیری مقدم^۱، نبی‌الله دهقان^۲، ناصر چاووشی^۳

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۶/۰۵

تاریخ پذیرش: ۹۷/۰۹/۰۵

چکیده

تعیین سیاست‌ها و راهبردهای خارجی کشور، نیازمند توجه به محیط پیرامونی و بررسی تغییرات آینده می‌باشد. عراق، به‌عنوان کشوری با موقعیت ژئوپلیتیک که تحولات آن می‌تواند بر وضعیت منطقه اثرگذار باشد، دارای جمعیتی ترکیبی از اقوام و مذاهب مختلف می‌باشد. اعراب اهل سنت، ۲۰ درصد جمعیت عراق را تشکیل می‌دهند و به لحاظ نقش تاریخی و سابقه حاکمیت بر اکثریت شیعه، از اهمیت بالایی در شناخت آینده، برخوردار می‌باشند. در این تحقیق که از نوع توصیفی-تحلیلی می‌باشد با توجه به وجود پیچیدگی و عدم قطعیت در صحنه تحولات عراق، از روش سناریونگاری جهت شناخت آینده استفاده گردیده، داده‌های تحقیق از طریق برگزاری نشست خبرگان به شیوه ذهن‌انگیزی، جمع‌آوری و با الگوی جی.بی.ان، مورد تحلیل قرار گرفت و در نهایت دو عدم قطعیت اصلی، شامل پذیرش یا تقابل کشورهای سنی منطقه با عراق و انسجام یا تفرق احزاب، جریان‌ها و شخصیت‌های شیعه عراق، شناسایی و چهار سناریو؛ شامل ۱- مشارکت و همکاری؛ ۲- همراهی سهم‌خواهانه؛ ۳- مطالبه‌گری امیدوارانه؛ ۴- تقابل و تجزیه‌طلبی نگارش و راهبردهای تحقق سناریوی مطلوب ج.ا.ایران ارائه گردید.

کلید واژه‌ها: عراق، اعراب، اهل سنت، آینده، سناریو، ج.ا.ایران.

۱. استاد دانشگاه عالی دفاع ملی.

۲. دانشیار دانشگاه عالی دفاع ملی.

۳. دانشجوی دکتری رشته مدیریت آینده‌پژوهی دانشگاه عالی دفاع ملی، نویسنده مسئول-

مقدمه

دولت‌ها در سیاست‌گذاری خارجی و تنظیم روابط با دیگر کشورها، ناگزیر به شناخت محیط بین‌الملل و توجه به عوامل مؤثر بر وضعیت آینده سایر کشورها هستند. جمع‌آوری، پردازش و تحلیل داده‌ها و اطلاعات پیرامون محیط پیرامونی و شناخت تأثیرات آن‌ها در آینده کشور هدف، برنامه‌ریزان راهبردی را توانمندتر می‌نماید و در مقابل، بی‌توجهی و عدم تشخیص شرایط و موقعیت‌ها، مشکلات و دشواری‌هایی را برای یک ملت به وجود می‌آورد (منزوی و سرجه‌پیمان، ۱۳۸۶: ۹). درک درست آینده نیازمند درک واقعیت‌های دیروز و امروز و عوامل مؤثر در تغییر و تحولات محیط ملی و بین‌المللی در سطح راهبردی است. در واقع شناخت آینده تصویری است از روندهای فعلی و اراده‌ها و تحولات احتمالی که در شکل‌گیری جهان آینده ایفای نقش می‌کنند (یزدان فام، ۱۳۹۰: ۸).

عراق یکی از کشورهای مهم منطقه جنوب غرب آسیا می‌باشد که به لحاظ ویژگی‌های ژئوپلیتیک، ژئواستراتژیک و ژئوآکونومیک، برخی آن را قلب جنوب غرب آسیا می‌دانند (نیاکوئی و مرادی کلارده، ۱۳۹۴: ۱۲۳). دو کشور همسایه ایران و عراق با توجه به اشتراک مذهبی، فرهنگی، اقتصادی و مسائل امنیتی، می‌توانند در راهبرد بلندمدت مناسبات سیاسی خود مکمل واقع شده و به اتحاد راهبردی دست یابند (صادقی، مارابی و اکسا، ۱۳۹۵: ۱۳۱). پس از سقوط صدام و شکل‌گیری نظام سیاسی جدید در عراق، تحولات سیاسی این کشور، فرصت‌هایی را برای سیاست خارجی ایران فراهم نموده است (متقی و سلطانی، ۱۳۹۲: ۴۴). از این لحاظ جایگاه عراق در حوزه سیاست خارجی ایران به‌طور خاص، قابل تعریف است (برزگر، ۱۳۸۶: ۸۶).

عراق، دارای ترکیب جمعیتی رنگارنگ و متنوع است، به‌گونه‌ای که حدود ۹۷ درصد آن را مسلمانان و مابقی را ادیان مسیحی، یهودی، صابتی، ایزدی (یزیدی)، اهل حق تشکیل می‌دهند. ترکیب جمعیتی مسلمانان؛ شامل ۶۵ درصد شیعه و ۳۲ درصد سنی است (دهقانی بوده، ۱۳۹۲: ۶۶). اهل سنت عراق نیز ترکیبی از قومیت‌های عرب به میزان ۲۰ درصد و کرد به میزان ۱۲ درصد از جمعیت عراق می‌باشند. مواضع و کنش سیاسی اعراب اهل سنت در قبال تحولات عراق و نظام سیاسی جدید حاکم بر آن، می‌تواند اثر زیادی بر نحوه شکل‌گیری آینده عراق داشته باشد. اعراب سنی عراق و به‌ویژه بعثی‌ها، در دوره صدام، بخش اعظم

قدرت سیاسی را در اختیار داشتند و با فروپاشی رژیم بعث، در برابر ساختار و روند سیاسی جدید این کشور مقاومت کردند، اما به تدریج بخش‌هایی از سنی‌ها در روند سیاسی مشارکت کردند و بخشی دیگر از جمله بعثی‌ها به مخالفت و اقدامات خشونت‌آمیز در برابر دولت جدید عراق ادامه دادند. اکنون جبهه توافق اهل سنت در پارلمان عراق به‌عنوان سومین فراکسیون بزرگ بعد از ائتلاف یکپارچه و ائتلاف کردی مطرح است. مشارکت تدریجی و فزاینده سنی‌های عراق در روند سیاسی جدید عراق با حمایت حزب اسلامی از قانون اساسی جدید و سپس مشارکت بخش وسیع‌تری از گروه‌ها در انتخابات پارلمانی آغاز شد و به تدریج حمایت سنی‌ها از گروه‌های ستیزه‌جوی مخالف کاهش یافت. گروه‌های سنی در دوره جدید، ریاست پارلمان و معاونت رئیس‌جمهوری و نخست‌وزیری را در اختیار دارند و وزارتخانه‌هایی چون دفاع را نیز در کنترل خود دارند (واعظی، ۱۳۸۷: ۴).

در سال ۲۰۱۴ میلادی به دنبال تمرکز عناصر تندرو و رادیکال سلفی-تکفیری در منطقه، داعش متأثر از تحولات داخلی عراق و سوریه و با بهره‌گیری از بسترهای اجتماعی و اعتقادی اهل سنت و همچنین ضعف‌های دفاعی-امنیتی عراق، توانست بخش زیادی از این مناطق عراق را اشغال نماید (نظری و السمیری، ۱۳۹۴: ۷۶)؛ اما جنایت‌ها و خسارت‌های جانی و مادی داعش به اهل سنت عراق در کنار ضربات عرضی و آبرویی ناشی از اقدامات تروریستی آن‌ها، باعث ناامیدی و خستگی و در نهایت فاصله گرفتن و پشت کردن بخش بیشتری از اعراب سنی عراق به طیف رادیکال و تندرو گردید. عرب‌های اهل سنت عراق با درک شرایط در دوره پساداعش، نحوه ارتباط خود با بازیگران منطقه‌ای و بین‌المللی و همچنین گروه‌های داخلی را سامان می‌دهند (شهیدی، ۱۳۹۷: ۶).

در مجموع جمعیت حدود ۲۰ درصدی اعراب سنی عراق که بخش وسیعی از سرزمین عراق را در اختیار دارند در کنار رسمیت و اعتباری که از قانون اساسی عراق به دلیل تأکید بر دموکراسی و مشارکت اقوام و مذاهب رسمی در نظام حاکمیتی کشور، کسب نموده‌اند، باعث گردیده که آینده عراق از جمله تثبیت نظام سیاسی و دولت شیعی آن و نحوه تعامل‌های منطقه‌ای از جمله با جمهوری اسلامی ایران متأثر از این بخش از جامعه باشد. لذا شناخت دیدگاه و مواضع آن‌ها برای جمهوری اسلامی ایران به‌عنوان کنشگر و بازیگر نزدیک به

دولت عراق جهت سیاست‌گذاری‌های ملی و منطقه‌ای، بسیار حائز اهمیت می‌باشد. لذا هدف این تحقیق تدوین و بررسی سناریوهای مربوط به آینده اعراب اهل سنت عراق می‌باشد.

مبانی نظری و پیشینه‌شناسی تحقیق

سناریو^۱

سناریو، داستانی است که توصیفی باورپذیر و سازگار از یک آینده خاص را با استفاده از پیوندهای علی به واقعیت‌های حال پیوند می‌زند و پیامدهای تصمیمات امروز را روشن می‌سازد. سناریوها در کنار هم دامنه آینده‌های ممکن را مشخص می‌کنند (پدرام و جلالی وند، ۱۳۹۲: ۴۵). هر یک از سناریوها به بخش خاصی از آینده نظر دارند. این داستان‌ها بیش از آنکه بر احتمالات استوار باشند، بر اساس مقدمات یا ممکنات تدوین می‌شوند (شوارتز، ۱۹۹۱). در واقع سناریوها، برآورد یک آینده بالقوه هستند و ترکیب برآوردهایی هستند از آنچه ممکن است رخ دهد و آنچه می‌تواند رخ دهد و به عبارتی سناریوها، توصیف‌های روایی متضاد را به صورت واضح پیرامون چگونگی تکامل جنبه‌های غیر قطعی آینده ارائه می‌کنند (فهی و ام راندال، ۲، ۱۳۹۲: ۱۹). سناریوها، گزینه‌های بدیل آینده را در ذهن مجسم می‌کنند و این امکان را فراهم می‌کنند تا درباره آن‌ها اندیشیده شود و واکنش‌های متناسب با هر وضعیت بررسی گردد (پدرام و احمدیان، ۱۳۹۴: ۱۷۶).

عدم قطعیت^۳

آینده امری غیر قابل پیش‌بینی است که همواره عنصری از عدم قطعیت را در بردارد (پدرام، ۱۳۸۸: ۶). عدم قطعیت به معنای ندانستن مسائل، روندها، تصمیم‌ها و رویدادهای سازنده فردا است. اگر نتیجه و پیامد موضوعی در آینده توسط شرایطی تعیین شود که ما در حال حاضر قادر به برآورد یا تخمین آن نباشیم، آنگاه آن را غیرقطعی و همراه با عدم

۱.Scenario

۲.Fahey liam & Robert M.Randall

۳.Uncertainty

قطعیت می‌نامیم (شفیعی، ۱۳۹۴: ۱۷). عدم قطعیت به معنای پیش‌بینی ناپذیری است و مفهوم آن کاملاً ذهنی است (پدرام و احمدیان، ۱۳۹۴: ۱۸۷) که بر اساس دانش خبرگان و به روش سناریونگاری، می‌توان آن را مدیریت نمود.

پیشینه و سابقه تحقیق

پیشینه تحقیق‌های مرتبط با موضوع پژوهش مورد بررسی قرار گرفت که اهم آن‌ها در قالب جدول شماره ۱ ارائه گردیده است.

جدول شماره ۱: جمع‌بندی پیشینه

عنوان تحقیق	محقق	تاریخ تحقیق	نتایج کلی
بررسی وضعیت اهل سنت عراق پس از داعش	تورج افشون	۱۳۹۵	اعراب اهل سنت عراق در پس‌داعش به سمت تعامل با نظام سیاسی جدید حرکت خواهند کرد.
اهل سنت عراق و انتخابات پارلمانی؛ مسائل و رفتارها	فرزان شهیدی	۱۳۹۷	اهل سنت عراق از انسجام کافی برخوردار نیستند و طیف‌های معتدل اهل سنت، مناصبی همچون ریاست پارلمان را در اختیار خواهند داشت؛ اما جریان‌ات افراطی در آینده سیاسی عراق، نقش چندانی متصور نیست.
چالش‌های تجزیه عراق: منافع آمریکا و کشورهای همسایه (ایران، ترکیه و عربستان)	مسعود اسلامی، ابراهیم کوهی و محمدزمان راستگو	۱۳۹۳	مخالفت کشورهای منطقه با تجزیه سرزمینی عراق و قوی نبودن این سناریو و در برابر آن قوی بودن سناریوی حفظ انسجام ملی و بقای تمامیت ارضی عراق
بازیگران مؤثر بر عراق آینده: منافع و سناریوها	محمدعلی قاسمی	۱۳۸۹	اهل سنت عراق با دو ضعف استراتژیک نداشتن محل سکونت و جمعیت اقلیتی و با دو حامی اصلی؛ شامل کشورهای سنی منطقه و رادیکالیسم سنی یکی از بازیگران مؤثر در آینده می‌باشد.
پیش‌بینی وضعیت اهل سنت در عراق	رناد منصور	۲۰۱۶	ویژگی‌های اعراب سنی عراق عدم وحدت و یکپارچگی، وجود بازیگران متنوع، چالش اعتماد مردم به رهبران و وجود موانعی همچون مالکی و العامری می‌باشد که احتمال تغییر شرایط برای اعراب سنی را در کوتاه‌مدت کم‌رنگ می‌کند.

روش‌شناسی تحقیق

این تحقیق دارای ماهیت توصیفی-تحلیلی است که داده‌های آن به شیوه میدانی و از طریق برگزاری چهار نشست خبرگی (پنل^۱) و با بهره‌گیری از نظرات، دیدگاه‌ها و تجربیات ده نفر از کارشناسان و خبرگان دارای مطالعات تخصصی و تجارب میدانی، جمع‌آوری گردیده و با روش سناریونگاری و با رویکرد استنتاجی و الگوی جی.بی.ان (شبکه جهانی کسب و کار^۲) مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

در روش سناریونگاری، سناریوها به‌عنوان محصولی که به توصیف وضعیت احتمالی آینده پرداخته یا داستانی را درباره نحوه حادث شدن این وضعیت بیان می‌کنند، تدوین می‌گردند (بیشاب^۳، هاینز^۴ و کولینز^۵، ۱۳۸۸: ۱۸-۱۹).

الگوی جی.بی.ان که شیوه رایج در سناریونویسی می‌باشد، توسط شوارتز^۶ (۱۳۸۶: ۲۲۷) در کتاب «هنر دورنگری» در هشت گام اصلی زیر معرفی گردیده است:

گام اول: شناخت موضوع و تصمیم اصلی؛

گام دوم: فهرست بازیگران و نیروهای کلیدی در محیط منطقه‌ای؛

گام سوم: شناسایی عوامل و نیروهای محیطی کلیدی؛

گام چهارم: شناسایی نیروهای پیشران؛

گام پنجم: شناسایی عدم قطعیت‌های بحرانی؛

گام ششم: تدوین سناریوها؛

گام هفتم: تحلیل پیامدها و نتایج هر سناریو؛

گام هشتم: انتخاب نشانگرهای راهبردی.

۱. Expert Panel
 ۲. Global Bussinus Network(G.B.N)
 ۳. Peter Bishop
 ۴. Andy Hines
 ۵. Terry Collins
 ۶. Schwartz

ویژگی جامعه آماری این تحقیق، برخورداری از اشراف و شناخت محیطی و همچنین داشتن سابقه مطالعاتی و تجربی در موضوعات و مباحث راهبردی کشور عراق و شناخت و آگاهی از چهارچوب‌ها و حوزه‌های راهبردی سیاست‌گذاری جمهوری اسلامی ایران در منطقه می‌باشد که حجم این جامعه آماری حدود ۳۰ نفر می‌باشد. حجم نمونه تحقیق که بر اساس در دسترس بودن و تا حد اشباع نظری انتخاب گردید، ده نفر می‌باشند.

یافته‌ها و تجزیه و تحلیل داده‌ها

الف: یافته‌های تحقیق

همان‌طور که پیش از این نیز اشاره گردید، نمونه آماری این تحقیق ده نفر از کارشناسان و خبرگان مسلط به موضوع تشکیل می‌باشند که اطلاعات مربوط به سن، جنسیت، مدرک تحصیلی و سابقه کاری آن‌ها در جدول شماره ۲ ارائه می‌گردد.

جدول شماره ۲: تحلیل توصیفی ویژگی‌های فردی خبرگان تحقیق

متغیر	سطح	فراوانی	درصد
جنسیت	مرد	۱۰	۱۰۰
	زن	---	۰
سطح تحصیلات	فوق دیپلم	۱	۱۰
	کارشناسی	۲	۲۰
	کارشناسی ارشد	۴	۴۰
	دکتری	۳	۳۰
سابقه آشنایی با موضوع	کمتر از ۱۰ سال	۱	۱۰
	۱۰ تا ۱۵ سال	۲	۲۰
	۱۵ تا ۲۰ سال	۲	۲۰
	۲۰ سال به بالا	۵	۵۰
نحوه شناخت موضوع	کلاسیک و نظری	۲	۲۰
	میدانی و عینی	۸	۸۰

یافته‌های تحقیق با استفاده از الگوی جی.بی.ان در سناریونویسی تعیین گردید که در این الگو در گام اول، موضوع تدقیق و مشخص شد و در گام‌های بعدی به ترتیب شناسایی بازیگران کلیدی و فعال در مناطق عربی - سنی عراق، شناسایی عوامل کلیدی محیط عربی - سنی عراق، شناسایی نیروهای پیشران و شناسایی عدم قطعیت‌های بحرانی صورت پذیرفت که یافته‌ها به شرح زیر است:

شناسایی بازیگران محیط عربی - سنی عراق

هرچند به لحاظ حاکمیت دولت مرکزی و یکپارچگی سیاسی - جغرافیایی عراق در مناطق و سرزمین‌های اعراب سنی، نمی‌توان بازیگران فعال در این بخش را متفاوت و کاملاً جدا از بازیگران فعال در کشور عراق دانست؛ اما می‌توان چنین بیان داشت که برخی بازیگران به لحاظ منافع خود و وجود زمینه‌های مذهبی و سیاسی در بخش عربی - سنی عراق، نسبت به سایر بازیگران فعال تر می‌باشند که این بازیگران را می‌توان در چند دسته زیر تقسیم‌بندی نمود:

۱. بازیگران داخلی عراق

از بازیگران داخلی عراق که در مناطق اعراب سنی مشغول فعالیت و ایفای نقش می‌باشند، احزاب و جریانات سیاسی از جمله حزب اسلامی عراق، جبهه توافق عراق و ائتلاف‌های مقطعی قابل ذکر می‌باشند. در کنار این احزاب و جریانات سیاسی، شیوخ قبایل، شخصیت‌های سیاسی و بقایای حزب بعث نیز در این بخش فعال می‌باشند.

۲. بازیگران منطقه‌ای

از مهم‌ترین بازیگران منطقه‌ای فعال در بخش سنی عراق می‌توان از جمهوری اسلامی ایران، ترکیه، سوریه، اردن، عربستان سعودی، قطر نام برد. همچنین کشورهای عربی بازیگر در عراق علاوه بر نقش‌آفرینی انفرادی در این کشور از ظرفیت سازمان‌های منطقه‌ای؛ نظیر شورای همکاری خلیج فارس و اتحادیه عرب نیز استفاده می‌نمایند و لذا می‌توان این سازمان‌ها را نیز به‌عنوان بازیگران منطقه‌ای در عراق و در بین اعراب سنی معرفی کرد.

۳. بازیگران فرامنطقه‌ای

در کنار بازیگران داخلی و منطقه‌ای، آمریکا، انگلیس و سازمان ملل دارای بیشترین نقش و یا ظرفیت جهت کنشگری و نقش‌آفرینی در عراق می‌باشند.

شناسایی عوامل کلیدی محیط عربی - سنی عراق

رهبران دولت‌ها و کارشناسان سیاست‌گذاری نیز، نیازمند شناسایی و دسته‌بندی مسائل اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و ... برای اخذ تصمیم‌های سیاستی بلندمدت هستند (فهی و ام راندال، ۱۳۹۲: ۶). در حوزه آینده‌پژوهی و مدیریت راهبردی نیز شناسایی عوامل کلیدی، یکی از مهم‌ترین فعالیت‌ها محسوب می‌گردد (تقفی و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۰۵). بر اساس اجماع خبرگان این تحقیق، عوامل کلیدی جمعیت عربی - سنی عراق که در جدول شماره ۳ نشان داده شده است عبارت‌اند از:

جدول شماره ۳: عوامل کلیدی جمعیت عربی - سنی عراق

ردیف	عنوان عامل کلیدی
۱	اقلیت جمعیت و پراکندگی آن
۲	تکثر جغرافیایی
۳	وابستگی اقتصادی و تخریب زیرساخت‌ها
۴	فقدان مرجعیت سیاسی - اعتقادی
۵	خداشه اعتباری ناشی از فعالیت گروه‌های تروریستی
۶	ضعف توان نظامی
۷	بازیگران متعدد با منافع متعدد
۸	عدم تمایل و گرایش به استقلال‌طلبی اعراب سنی

منبع: محقق

۱. اقلیت جمعیت و پراکندگی آن

اعراب سنی در عراق، حدود ۲۰ درصد از جمعیت عراق را شامل می‌شوند و به‌عنوان اقلیت محسوب می‌گردند. همچنین متناسب با این سهم جمعیتی، سهم این بخش از ۳۲۸

کرسی مجلس نمایندگان فعلی عراق، ۷۴ کرسی، معادل تقریباً ۲۲ درصد بوده است که این میزان نیز دارای گرایش‌های سیاسی و اعتقادی مختلفی می‌باشند و با هم متحد و هم‌دل نیستند. البته ریاست مجلس، معاون نخست‌وزیر و تعدادی از وزرا از جمله وزیر دفاع بر اساس تفاهم و عرف تقسیم قدرت در اختیار عرب‌های سنی است.

اعراب سنی عراق با یک پراکندگی جغرافیایی نیز مواجه می‌باشند و با وجود سکونت در چندین استان در مرکز و غرب عراق (انبار، صلاح‌الدین، بغداد، نینوا و کرکوک) وسعت زیادی از سرزمین آن‌ها، بیابانی و غیر قابل سکونت است، به همین دلیل جمعیت این مناطق نیز با پراکندگی مواجه می‌باشند و امکان هم‌افزایی جمعیتی از آن‌ها گرفته شده است. ضمن آنکه غیر از استان الانبار جمعیت عرب-سنی عراق با سایر اقوام و مذاهب عراق از جمله کردها و یا شیعیان، مخلوط می‌باشند؛ به‌گونه‌ای که نمی‌توان غیر از استان بیابانی الانبار، منطقه مهم و قابل توجهی که اکثر آن‌ها از اعراب سنی باشند را نام برد.

از این رو اقلیت جمعیتی به همراه پراکندگی جغرافیایی، از جمله عوامل مهم و کلیدی در وضعیت و موقعیت نه‌چندان قوی و مؤثر اعراب سنی کشور عراق می‌باشند.

۲. تکتک جغرافیایی

مناطق استقرار اعراب سنی عراق؛ شامل غرب، جنوب غرب، شمال غرب و مرکز عراق می‌باشد که شاخصه آن پراکندگی زیاد می‌باشد. این ویژگی در کنار عامل مهم بیابانی و خشک و کم‌باز و خالی از سکنه بودن بیشتر این مناطق، باعث گردیده تا امکان انسجام و هماهنگی جغرافیایی از ساکنان گرفته شده و به‌نوعی عدم انسجام و پراکندگی دچار گردند که به‌عنوان یک عامل محیطی محدودکننده و منفی برای اعراب سنی عراق محسوب می‌گردد.

۳. وابستگی اقتصادی و تخریب زیرساخت‌ها

عراق طی دهه‌های اخیر به دلایل متعدد از جمله جنگ هشت‌ساله با ج.ا.ایران و دو جنگ آمریکا و متحدینش علیه این کشور، درگیری‌های داخلی و ناامن شدن توسط گروه‌های تروریستی از جمله القاعده و داعش، بخش زیادی از زیرساخت‌های اقتصادی خود را از

دست داده است و اقتصاد تک محصولی و وابسته به صادرات نفت این کشور نیز امکان بازسازی و ایجاد زیرساخت‌های لازم اقتصادی را فراهم ننموده است. اقتصاد مناطق اعراب سنی عراق نیز متأثر از نظام اقتصادی کشور، با محدودیت و وابستگی به نفت مواجه می‌باشد. چاه‌های نفت عراق در مناطق سنی‌نشین در کرکوک، موصل و بخشی از دیاله واقع گردیده که به‌طور عمده در اختیار کردها و یا مناطق دارای ترکیب قومیتی عرب و کرد می‌باشد که امکان تسلط مطلق و کامل اعراب را سخت و غیرممکن می‌کند.

مناطق عربی - سنی دارای ظرفیت نهفته در حوزه کشاورزی می‌باشند؛ به‌ویژه که دو رود مهم دجله و فرات از این مناطق عبور می‌کنند ولی این ظرفیت نیز حالت سنتی و غیر مکانیزه و غیر مدرن دارد و در حد مزیت‌سازی برای اهالی و ساکنان منطقه نمی‌باشد.

به لحاظ بازرگانی و تجارت، مناطق عربی - سنی به دلیل واقع شدن در مسیر ترانزیت غرب به شرق و هم‌مرزی با کشورهای هم‌چون ترکیه، اردن و پایتخت اقتصادی سوریه؛ یعنی حلب، می‌تواند در آینده ظرفیت اقتصادی خوبی را برای این مناطق ایجاد نماید که در حال حاضر با وجود شکست داعش و تروریست‌ها در اکثر مناطق، به دلیل ادامه ناامنی‌های منطقه‌ای و فعالیت گروه‌های تروریستی در بخش‌هایی از این مناطق، چنین امکانی به‌صورت فعال وجود ندارد.

در مجموع اعراب سنی عراق از لحاظ اقتصادی، نه‌تنها فاقد توان و ظرفیت بالفعل و اثرگذار در عرصه سیاسی عراق هستند؛ بلکه به لحاظ وابستگی به دولت مرکزی، آسیب‌پذیر و تحت فشار می‌باشند.

۴. فقدان مرجعیت سیاسی - اعتقادی

برخلاف شیعیان که مرجعیت فقهی و دینی از جایگاه و اعتبار بالایی در بین شیعیان برخوردار است و قدرت بسیج اجتماعی بالایی دارد، در میان اهل تسنن چنین مرجعیت دینی و اجتماعی‌ای وجود ندارد. علاوه بر این، اعراب سنی عراق، فاقد علمای مورد وثوق در بین خود هستند و به دلیل فقدان مدارس دینی مطرح اهل سنت در این کشور، از ظرفیت تربیت چنین افرادی نیز برخوردار نمی‌باشند. لذا اعراب سنی عراق ظرفیت بسیج‌کنندگی اجتماعی توسط علمای مذهبی خود را ندارند.

۵. خدشه اعتباری ناشی از فعالیت گروه‌های تروریستی

حضور و فعالیت داعش و سایر گروه‌های تروریستی در سالیان اخیر در عراق که خاستگاه مذهبی بیشتر آن‌ها سنی‌مذهبان رادیکال و تندرو بوده و در مواردی همکاری و استقبال اهل سنت به گسترش آن‌ها کمک نموده، باعث گردیده تا اکنون و با واضح شدن چهره واقعی و ضد اسلامی و انسانی تروریست‌ها که بیشترین خسارت جانی و مالی را به اهالی و ساکنان همین مناطق سنی‌نشین، وارد نموده‌اند، به عاملی منفی در ارزیابی جامعه سنی عراق تبدیل گردیده و موضع آن‌ها را در قدرت‌نمایی مذهبی تضعیف نموده است. لذا ظرفیت مذهبی این بخش از جامعه عراق فاقد امکان اثرگذاری بر تعاملات سیاسی ملی می‌باشد.

۶. ضعف توان نظامی

در دوران حاکمیت رژیم بعث و ریاست صدام بر عراق که اقلیت عرب سنی بر عراق و ارکان حکومتی آن حاکم بودند، نیروهای نظامی و امنیتی عراق تحت فرماندهی اعضای حزب بعث با هویت عرب سنی بودند و به عبارتی توان نظامی کشور در راستای منافع و اهداف این اقلیت قرار داشت؛ اما پس از سرنگونی صدام و فروپاشی و پاک‌سازی ارتش از فرماندهان و عناصر بعثی، اعراب سنی توان و قدرت نظامی را از دست داده‌اند. هرچند بخشی از عشایر^۱ و بعضی دیگر از سنیان دارای سلاح جنگی و انفرادی هستند ولی فاقد سازمان‌دهی و تشکیلات نظامی مؤثر بر تحولات سیاسی عراق هستند. البته در حال حاضر وزیر دفاع عراق و تاحدودی نیمی از سران ارتش، از اهل سنت هستند که در ساختار نظام سیاسی جدید قرار داشته و امکان اقدام نظامی علیه دولت مرکزی را ندارند.

۷. بازیگران متعدد با منافع متعدد

عراق به لحاظ برخورداری از موقعیت ژئوپلیتیک و منابع عظیم نفت و گاز و واقع شدن در چهارراه ارتباطی بین‌المللی و همچنین در برگرفتن اقوام و مذاهب مختلف با گرایش‌ها و

منافع متفاوت، صحنه حضور و نقش آفرینی و مطالبه منافع و اهداف متضاد بازیگران مختلف و متعدد در داخل و خارج عراق اعم از کشورهای منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای می‌باشد. سنی‌های موصل به‌طور تاریخی و سنتی و به لحاظ هم‌مرزی، گرایش به ترکیه دارند؛ در حالی که سنی‌های الانبار به عربستان، اردن و سوریه چشم دوخته‌اند.

نکته قابل توجه دیگر در خصوص بازیگران در مناطق عرب سنی عراق، تفاوت میزان حمایت و ایستادگی بازیگران خارجی در این منطقه است؛ در حالی که جمهوری اسلامی ایران به‌عنوان حامی دولت و نظام سیاسی عراق، بر اساس مبانی اعتقادی و منافع سیاسی-امنیتی خود و به لحاظ نفوذ و حضور سیاسی بالا در عراق، با جدیت و تمام‌قد به دنبال تقویت دولت و برطرف کردن موانع و مخالفت‌ها و سنگ‌اندازی‌های اقوام و مذاهب معارض و متخاصم با دولت می‌باشد ولی میزان حمایت و پشتیبانی بازیگران غربی-عربی از اعراب سنی دارای محدودیت و به میزان منافع و متناسب با اهداف و سیاست‌ها در رابطه با عراق متفاوت می‌باشد و به عبارتی اعراب سنی عراق از یک پشتوانه کامل و تمام‌قد خارجی برخوردار نیستند.

۸. عدم تمایل و گرایش به استقلال طلبی اعراب سنی

اعراب سنی عراق به‌خصوص اهالی و سران قبایل استان الانبار که دارای روابط تاریخی خوبی با شیعیان می‌باشند و با وجود آنکه مسیر تردد شیعیان و اهالی کربلا از استان الانبار می‌باشد؛ اما هیچ وقت آسیبی از سوی اهالی و عشایر الانبار به شیعیان وارد نشده و تمایلی به استقلال و جدایی از عراق و تشکیل اقلیم یا دولتی مستقل را نداشتند و این موضع را در مقاطع مختلف اظهار داشته‌اند. به‌گونه‌ای که قبایل و عشایر اهل سنت حاضر نشدند در چهارمین اجلاس اهل سنت که قرار بود در اردن برگزار گردد به دلیل پیش‌بینی سوگیری اجلاس در راستای تجزیه عراق، شرکت نمایند و همین باعث برهم خوردن و عدم برگزاری اجلاس گردید.

شناسایی نیروهای پیشران بر اقلیت عربی-سنی عراق

پیشران‌ها به‌عنوان نیروهای بزرگ تغییر، هر چیزی است که صحنه و محیط کلان را متحول کرده و تغییر می‌دهد (پدرام و احمدیان، ۱۳۹۴: ۱۸۶). خبرگان و کارشناسان تحقیق، پیشران‌های موجود در تحولات اعراب سنی عراق را شامل موارد زیر دانستند:

۱. دوره پسداداش و فرصت تغییرات اساسی در عراق؛
۲. نتایج انتخابات شورای استانی و مجلس پیش رو در عراق؛
۳. تجزیه‌طلبی کردها؛
۴. موضع کشورهای سنی منطقه در خصوص کشور و دولت عراق؛
۵. ضعف نظامی - امنیتی دولت مرکزی عراق؛
۶. عدم اتحاد و انسجام احزاب و جریانات شیعی سیاسی؛
۷. گرایش‌های متفوق و طیفی احزاب و فعالین سیاسی اعراب سنی عراق؛
۸. ناکارآمدی و ضعف دولت عراق در حل نیازهای معیشتی عراق؛
۹. سیاست‌های دولت ترامپ در فشار به ج.ا.ایران در منطقه و حمایت سیاسی از دول مرتجع عربی.

شناسایی عدم قطعیت‌های بحرانی

عدم قطعیت را می‌توان معادل پیش‌بینی‌ناپذیری دانست (پدرام و احمدیان، ۱۳۹۴: ۱۸۷) و به عبارتی، عدم قطعیت‌ها، پیشران‌های غیر قابل پیش‌بینی هستند. بر اساس الگوی جی.بی.ان^۱، برای منطوق‌دهی و شناسایی سناریوها لازم است از بین عدم قطعیت‌های شناسایی‌شده، حداقل دو عدم قطعیت اصلی، مشخص و مبنای شکل‌دهی به سناریوها قرار گیرند، از دیدگاه خبرگان، عدم قطعیت‌های اصلی و بحرانی تحولات عراق در آینده وقایع عربی - سنی عبارت است از: «پذیرش و همکاری یا تقابل کشورهای منطقه با عراق؛ ب- انسجام یا تفرق احزاب، جریانات و شخصیت‌های شیعه عراق».

۱. Global Bussiness Network(G. B. N.)

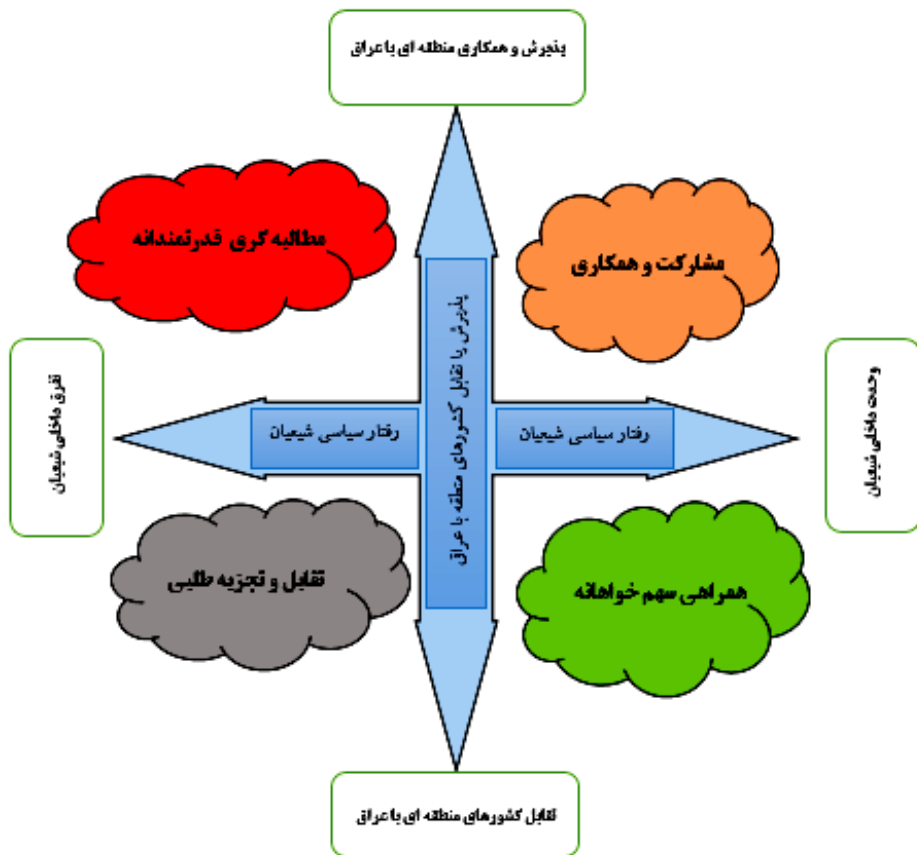
ب: تجزیه و تحلیل یافته‌ها

برای تحلیل یافته‌های تحقیق، مطابق گام ششم رویکرد جی.بی.ان تدوین سناریوها صورت پذیرفت و بر اساس گام هفتم، تحلیل پیامدها و نتایج هر سناریو و در نهایت طبق گام هشتم الگوی جی.بی.ان، نشانگرهای راهبردی هر سناریو به شرح زیر شناسایی و تعیین گردیدند.

تدوین سناریوها

در گام ششم الگوی جی.بی.ان پس از شناسایی عدم قطعیت‌های بحرانی، با شکل‌دهی به صلیب سناریوهای آینده تحولات اعراب سنی عراق (شکل شماره ۱) چهار سناریوی بدیل؛ شامل الف- سناریوی مشارکت و همکاری (وحدت داخلی شیعیان و پذیرش و همکاری کشورهای منطقه‌ای با عراق)؛ ب- سناریوی همراهی سهم‌خواهانه (وحدت داخلی شیعیان و تقابل کشورهای منطقه‌ای با عراق)؛ ج- سناریوی مطالبه‌گری امیدوارانه (تفرق داخلی شیعیان و همگرایی کشورهای منطقه‌ای با عراق)؛ د- سناریوی تقابل و تجزیه‌طلبی (تفرق داخلی شیعیان و تقابل کشورهای منطقه‌ای با عراق) شناسایی گردیدند:

شکل شماره ۱: عدم قطعیت‌ها و سناریوهای بدیل آینده تحولات اعراب سنی عراق

توصیف سناریوهای چهارگانه فوق به شرح زیر می‌باشد:

۱. سناریوی مشارکت و همکاری (وحدت داخلی شیعیان و پذیرش و همکاری

منطقه‌ای با عراق)

اعراب سنی که بیشترین خسارت جانی، مالی و اعتباری را از اقدامات تروریست‌های تکفیری متحمل گردیده و با گذشت حدود ۱۵ سال از شکل‌گیری نظام سیاسی جدید مبتنی بر رأی اکثریت و تثبیت دولت مرکزی و تقویت موقعیت آن در سطح منطقه، منافع خود را در مشارکت در فرآیند سیاسی موجود در کشور می‌بینند، راهبرد مشارکت و همراهی با دولت مرکزی را برگزیده و با شرکت در انتخابات و سایر عرصه‌های سیاسی به پیگیری مطالبات خود در چهارچوب قانون اساسی عراق می‌پردازند.

۲. سناریوی همراهی سهم خواهانه (وحدت داخلی شیعیان و تقابل منطقه‌ای با عراق) علی‌رغم تحریم انتخابات از سوی شرکت‌کنندگان در اجلاس سران قبایل و عشایر سنی عراق در اردن که با حمایت عربستان و ترکیه برگزار شد، اهالی مناطق عربی - سنی به دنبال ائتلاف حزب اسلامی عراق با جبهه توافق عراق، مشارکت ۵۵ درصدی در انتخابات نموده؛ هرچند که سنی‌های استان‌های الانبار، دیالی و نینوا به دلیل مخالفت با عملکرد دولت در زمینه اقتصادی و وضع معیشتی خود، مشارکت کمتری در این انتخابات داشتند. برخی سران قبایل در الانبار و دیالی، نیروهای حشد را به تخریب منازل و آزار ساکنان محلی متهم می‌نمایند. روابط فی‌مابین کردها و اعراب سنی در استان‌های مختلط، پرتنش و نمایندگان عرب موصل و کرکوک ضمن انتقاد از محدودیت‌های وضع شده توسط حکومت اقلیم برای تردد اعراب، از نخست‌وزیر و دولت عراق خواستند واگذاری امور این شهرها را به اعراب سنی واگذار نمایند. نمایندگان ارض عربی - سنی راه‌یافته به مجلس اعلام کردند در چهارچوب قانون اساسی به پیگیری امور مناطق سنی خواهند پرداخت.

۳. سناریوی مطالبه‌گری امیدوارانه (تفرق داخلی شیعیان و پذیرش و همکاری منطقه‌ای با عراق)

احزاب و جریانات سیاسی سنی عراق با بهره‌گیری از شرایط بی‌ثبات سیاسی در کشور، مطالبات خود از دولت مرکزی را افزایش داده و خواهان بازنگری در قانون اساسی و تقسیم قدرت بر اساس وسعت سرزمینی بدون توجه به جمعیت می‌باشند. آن‌ها همچنین بر واگذاری مدیریت استان نینوا و چاه‌های نفت آن به سنی‌ها تأکید دارند. این گروه‌ها با توجه به ناتوانی دولت در برقراری امنیت در عراق، خواستار خروج کامل نیروهای دولتی و تشکیل قوای امنیتی وابسته به قبایل سنی به منظور مقابله با فرقه‌گرایی و اقدامات حشد الشعبی گردیدند.

۴. سناریوی تقابل و تجزیه‌طلبی (تفرق داخلی شیعیان و تقابل کشورهای سنی با عراق)

احزاب، نمایندگان مجلس و شخصیت‌های سنی که قبلاً از دولت عراق مطالباتی؛ شامل انحلال حشد الشعبی و بازنگری قانون اساسی و واگذاری نقش بیشتر به خود در قانون اساسی، واگذاری درآمد حاصل از صادرات نفت چاه‌های موصل و دیاله به منطقه سنی نشین را مطرح کرده بودند، با تأکید بر عدم تحقق درخواست‌هایشان از سوی دولت مرکزی، اعلام کردند برای جدایی از عراق و تشکیل اقلیم خودمختار با مرکزیت شهر الانبار تلاش خواهند کرد و انتخابات مجلس را تحریم می‌نمایند. حزب اسلامی عراق از احزاب سنی-عربی با موضعی ملایم‌تر اعلام کرد دولت باید برای رفع نیازها و دغدغه‌های اهل سنت اقدامات لازم را به عمل آورد تا مانع بروز ناامنی و بی‌ثباتی در این مناطق گردد. دولت و احزاب و جریانات و شخصیت‌های شیعی نیز با تأکید بر مبنای بودن قانون اساسی بر لازم‌الاجرا بودن آن و ملی بودن درآمد صادرات نفت عراق تأکید کردند.

پیامدهای وقوع سناریوها

پیامدهای حاصل از وقوع و تحقق هر یک از سناریوها در روابط جمهوری اسلامی ایران و عراق به شرح زیر می‌باشد:

پیامدهای سناریوی اول (مشارکت و همکاری)

تحقق این سناریو می‌تواند تأثیر متفاوتی بر روابط عراق با ج.ا.ایران داشته باشد. از یک طرف نزدیکی عراق با دول عربی و منطقه‌ای می‌تواند عاملی برای کاهش نیاز این کشور به جمهوری اسلامی ایران تلقی گردیده و جایگاه و نفوذ کشورمان را در عراق کاهش دهد. از طرف دیگر نزدیکی و همکاری کشورهای منطقه‌ای با دولت عراق که ناشی از رسیدن به حد تعادل رقابت‌ها و درگیری‌های مذهبی و نیابتی در منطقه با محوریت دو کشور ایران و عربستان می‌باشد باعث تقسیم غیررسمی حوزه نفوذ و اعمال قدرت این دو کشور گردیده و در نتیجه عراق همچنان به‌عنوان کشور نزدیک و دارای روابط راهبردی با کشورمان باقی بماند.

پیامدهای سناریوی دوم (همراهی امیدوارانه)

تحقق این سناریو از یک طرف به دلیل انسجام و وحدت شیعیان و همراهی اهل سنت با فرآیند سیاسی مبتنی بر قانون اساسی موجب تثبیت و تقویت دولت شیعه حاکم بر عراق گردیده و از طرف دیگر به دلیل عدم پذیرش دولت عراق از سوی سایر کشورهای منطقه باعث ناامیدی عراق از آن کشورها و احساس نیاز بیش از پیش به ج.ا.ایران گردیده و موجب گسترش روابط راهبردی دو کشور خواهد شد.

پیامدهای سناریوی سوم (همراهی سهم خواهانه)

تحقق این سناریو می‌تواند باعث گرایش عراق به طرف دول عربی برای مهار اعراب سنی و عدم استمرار روابط راهبردی با ج.ا.ایران گردد؛ ضمن آنکه تفرق شیعیان امکان گرایش بخش‌هایی از جریان شیعی به طرف عربستان و غرب را افزایش داده و در نهایت موجب آسیب به جایگاه و موقعیت کشورمان در عراق گردد.

پیامدهای سناریوی چهارم (تقابل و تجزیه طلبی)

تفرقه و اختلاف جریان شیعی در عراق در کنار تجزیه طلبی کردها و اهل سنت و بی‌ثباتی سیاسی-امنیتی ناشی از آن که با تحریک دول منطقه و تقابل آن‌ها با نظام سیاسی حاکم بر عراق همراه است موجب می‌گردد که هرچند شیعیان عراق برای ادامه موقعیت سیاسی خود نیازمند ارتباط و حمایت ج.ا.ایران باشند ولی این ارتباط در سطح راهبردی و بلندمدت و ضامن تحقق منافع ملی ج.ا.ایران نبوده و چنین رابطه‌ای هزینه‌های بالای سیاسی، امنیتی را برای کشورمان به دنبال خواهد داشت.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

مواضع و اقدامات اعراب سنی که ۲۰ درصد از جمعیت ناهمگن و ترکیبی عراق را تشکیل می‌دهند، بر آینده تحولات عراق بسیار مؤثر و برای جمهوری اسلامی ایران نیز به‌عنوان شریک راهبردی و پشتیبان اعتقادی و تاریخی عراق، بسیار حائز اهمیت می‌باشد؛ به‌گونه‌ای که شناخت آینده آن برای سیاست‌گذاری و تدوین راهبردهای متناسب ضروری

است. پیچیدگی و پویایی محیط عراق و وجود عدم قطعیت در این کشور، ضرورت سناریونگاری و شناسایی آینده‌های بدیل را نشان می‌دهد که به این منظور با رویکرد استنتاجی و بهره‌گیری از الگوی جی.بی.ان، سناریوهای اعراب اهل سنت عراق شناسایی گردیده‌اند.

بر اساس داده‌های حاصل از تحقیق، تحولات در سرزمین‌های اهل سنت عرب عراق، متأثر از هشت عامل کلیدی شامل در اقلیت بودن جمعیت و پراکندگی آن؛ پراکندگی جغرافیایی؛ وابستگی اقتصادی و تخریب زیرساخت‌ها؛ فقدان مرجعیت سیاسی - اعتقادی؛ خدشه اعتباری ناشی از فعالیت گروه‌های تروریستی؛ ضعف توان نظامی؛ بازیگران متعدد با منافع متعدد و عدم تمایل و گرایش به استقلال‌طلبی اعراب سنی می‌باشد. همچنین پیشران‌ها و به عبارت دیگر، نیروهای بزرگ تغییر در خصوص تحولات اهل سنت عرب عراق، نه مورد شامل دوره پس‌ادعش و فرصت تغییرات اساسی در عراق؛ انتخابات شورای آینده عراق؛ تجزیه‌طلبی کردها؛ عدم پذیرش و همکاری کشورهای سنی منطقه با دولت عراق؛ ضعف نظامی - امنیتی دولت مرکزی عراق؛ عدم اتحاد و انسجام احزاب و جریان‌ات سیاسی شیعی؛ گرایش‌های متفرق و طیفی احزاب و فعالین سیاسی اعراب سنی عراق؛ ناکارآمدی و ضعف دولت عراق در حل نیازهای معیشتی عراق و سیاست‌های دولت ترامپ در فشار به ج.ا.ایران در منطقه و حمایت سیاسی از دول مرتجع عربی می‌باشند.

عدم قطعیت‌های بحرانی شناسایی شده برای آینده تحولات در عراق نیز شامل دو مورد زیر می‌باشد:

الف. پذیرش و همکاری یا تقابل کشورهای سنی منطقه با دولت عراق؛

ب. انسجام یا تفرق احزاب، جریان‌ات و شخصیت‌های شیعه عراق.

به این ترتیب چهار سناریوی بدیل برای وقایع و مواضع اعراب اهل سنت عراق

عبارت‌اند از:

۱. سناریوی مشارکت و همکاری (وحدت داخلی شیعیان و تعامل کشورهای منطقه‌ای

با عراق)؛

۲. سناریوی همراهی سهم خواهانه (وحدت داخلی شیعیان و تقابل کشورهای منطقه‌ای با عراق)؛

۳. سناریوی مطالبه‌گری امیدوارانه (تفرق داخلی شیعیان و تعامل کشورهای منطقه‌ای با عراق)؛

۴. سناریوی تقابل و تجزیه‌طلبی (تفرق داخلی شیعیان و تقابل کشورهای منطقه‌ای با عراق).

تحقق هر یک از سناریوهای فوق می‌تواند پیامدهایی بر منافع و روابط راهبردی جمهوری اسلامی ایران و عراق داشته باشد که بررسی این پیامدها به وسیله خبرگان در قالب نشست (پنل) تخصصی، نشان داد بهترین سناریو برای جمهوری اسلامی ایران، سناریوی دوم یا سناریوی همراهی سهم خواهانه و بدترین سناریو، سناریوی چهارم یا سناریوی تقابل و تجزیه‌طلبی می‌باشد و لذا سیاست‌گذاران و تصمیم‌گیران کشور باید در جهت تحقق سناریوی دوم و جلوگیری از تحقق سناریوی چهارم برنامه‌ریزی و تلاش نمایند.

راهبردهای پیشنهادی این تحقیق در راستای تحقق سناریوی مطلوب جمهوری اسلامی عبارت‌اند از:

- ۱) تقویت تلاش جهت همگرایی و نزدیکی احزاب و جریان‌های سیاسی شیعه.
- ۲) توسعه روابط با اهل سنت عراق و توجه به شکاف‌های موجود در طیف‌بندی‌های سیاسی-اعتقادی.
- ۳) تقویت حشدالشعبی و بهره‌گیری از ظرفیت آن در فضای سیاسی عراق.
- ۴) تلاش جهت نزدیکی شخصیت‌های سیاسی اهل سنت عراق با مرجعیت.
- ۵) مقابله با هرگونه تلاش و اقدام استقلال‌طلبانه از سوی حکومت اقلیم کردستان.
- ۶) موضع‌گیری سیاسی علیه تحركات دول سنی منطقه علیه عراق.
- ۷) استمرار کمک‌ها و حمایت‌های مستشاری ج.ا.ا از دولت عراق در راستای مقابله با تروریسم و تثبیت نظام سیاسی حاکم بر عراق.

فهرست منابع و مآخذ

الف. فارسی

- اسلامی، مسعود؛ کوهی، ابراهیم و راستگو، محمدزمان (۱۳۹۳)، «چالش‌های تجزیه عراق: منافع آمریکا و کشورهای همسایه (ایران، ترکیه و عربستان)»، *نشریه مطالعات سیاسی جهان اسلام*، سال سوم، شماره ۱۰، صص ۳۰-۱۱.
- افشون، تورج (۱۳۹۵)، «بررسی وضعیت اهل سنت عراق پس از داعش»، *فصلنامه مطالعات راهبردی جهان اسلام*، سال هفدهم، شماره ۳، پیاپی ۶۷، صص ۷۴-۴۹.
- امیری مقدم، رضا (۱۳۸۶)، «اقدامات آمریکا در عراق و گسترش پدیده تروریسم در منطقه»، *مجموعه مقالات کنفرانس بین‌المللی تحولات عراق و چشم‌انداز امنیت منطقه‌ای*، برگزاری ۴ اردیبهشت ۱۳۸۵، تهران، مرکز تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام.
- برزرگ، کیهان (۱۳۸۶)، «جایگاه تروریسم جدید در مطالعات خاورمیانه و روابط بین‌الملل»، *فصلنامه مطالعات خاورمیانه*، سال سیزدهم و چهاردهم، شماره‌های ۴۹ و ۴۸، زمستان ۱۳۸۵ و بهار ۱۳۸۶، صص ۷۴-۵۷.
- بیشاب، پیترو؛ هاینز، اندی و کولینز، تری (۱۳۸۸)، «وضعیت کنونی سناریونویسی؛ مرور اجمالی تکنیک‌ها»، ترجمه مسعود منزوی، مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی - مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی، چاپ اول.
- پدرام، عبدالرحیم (۱۳۸۸)، «آینده‌پژوهی حوزه‌ای نو برای کنده‌کاو»، مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی - مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی.
- پدرام، عبدالرحیم؛ جلالی‌وند، عباس (۱۳۹۲)، «مقدمه‌ای بر آینده‌پژوهی: روش‌شناسی آینده‌پژوهی»، جلد دوم: تهران، مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی، مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری‌های دفاعی.
- پدرام، عبدالرحیم و احمدیان، مهدی (۱۳۹۴)، «آموزه‌ها و آزموده‌های آینده‌پژوهی»، تهران: نشر مؤسسه افق راهبردی، چاپ اول.
- ثقفی، فاطمه؛ علی احمدی، علی‌رضا، قاضی نوری، سید سپهر و حورعلی، منصوره (۱۳۹۳)، «طراحی و پیاده‌سازی مدل مرجع پس‌نگری برای شناسایی عوامل کلیدی موفقیت خدمات دولت الکترونیکی در ایران»، *فصلنامه مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی*، دوره ۵، شماره ۱۴، صص ۲۴۰-۲۰۵.
- دهقانی پوده، حمیدرضا (۱۳۹۲)، «عراق»، تهران، اداره نشر وزارت امور خارجه، چاپ اول.
- شفیعی، جمال (۱۳۹۴)، «مدیریت عدم قطعیت‌ها»، *ماهنامه آینده‌پژوهی*، شماره ۱۹، صص ۲۰-۱۷.
- شوارتز، پیترو (۱۳۸۶)، «هنر دورنگری»، ترجمه عزیز علیزاده، مرکز آینده‌پژوهی علوم و فنون دفاعی - مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاع.

- شهیدی، فرزاد (۱۳۹۷)، «اهل سنت عراق و انتخابات پارلمانی؛ مسائل و رفتارها»، *گزارش راهبردی*، اندیشکده راهبردی تبیین، صص ۲۰-۶.
- صادقی، سید شمس‌الدین؛ مارابی، مهدی و نرگس، اکسا (۱۳۹۵)، «ایران - عراق، چشم‌اندازی بر راهبردی شدن مناسبات دوجانبه»، *فصلنامه پژوهش‌های روابط بین‌الملل*، دوره اول، شماره بیست و دوم، صص ۱۲۹-۱۶۲.
- فهی، لیام و ام راندال، رابرت (۱۳۹۲)، *یادگیری از آینده سناریوهای آینده‌نگاری رقابتی*، مترجم مسعود منزوی، تهران، انتشارات مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی، مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی، چاپ اول.
- قاسمی، محمدعلی (۱۳۸۹)، *بازیگران مؤثر بر عراق آینده: منافع و سناریوها*، *فصلنامه مطالعات راهبردی*، سال سیزدهم، شماره اول، شماره مسلسل ۴۷، صص ۵۸-۳۷.
- متقی، ابراهیم و سلطانی، اسماعیل (۱۳۹۲)، *سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران نسبت به عراق و تأثیر آن بر جایگاه منطقه‌ای ایران: فصلنامه دانش سیاسی و بین‌الملل*، سال دوم، شماره پنجم، صص ۶۶-۴۳.
- منزوی، مسعود و سرجه‌پیما، علی آقا (۱۳۸۶)، *محیط‌شناسی راهبردی بر اساس روش تحلیل روند و مدل STEEP(V)*، *ماهنامه نگرش راهبردی*، شماره‌های ۸۶ و ۸۵، صص ۲۲-۹.
- نظری، علی اشرف و السمیری، عبدالعظیم (۱۳۹۴)، *بازخوانی هویت دولت اسلامی در عراق و شام* (داعش): فهم زمینه‌های فکری و سیاسی - اجتماعی، *فصلنامه علوم سیاسی*، ش ۶۸، صص ۱۰۸-۷۵.
- نیاکوئی، سید امیر و مرادی کلارده، سجاد (۱۳۹۴)، «رقابت قدرت‌های منطقه‌ای در عراق»، *فصلنامه روابط خارجی*، سال هفتم، شماره اول، بهار ۱۳۹۴، صص ۱۶۸-۱۲۱.
- واعظی، محمود (۱۳۸۷)، *رویکرد گروه‌های داخلی عراق به ایران و آمریکا*، *پژوهشنامه عراق پس از صدام و بازیگران منطقه‌ای*، شماره ۱۲، مرکز تحقیقات استراتژیک.
- یزدان‌فام، محمود (۱۳۹۰)، «آینده‌شناسی و برآورد محیط راهبردی: لازمه تصمیم‌گیری بهتر در امنیت ملی»، *فصلنامه مطالعات راهبردی*؛ سال چهاردهم؛ شماره چهارم؛ شماره مسلسل ۵؛ صص ۳۲-۷.

ب. انگلیسی

- Mansour, Renad (۲۰۱۶), THE SUNNI PREDICAMENT IN IRAQ, Carnegie Middle East Center, <http://carnegie-mec.org/۲۰۱۶/۰۲/۰۳/sunni-predicament-in-iraq-pub-۶۲۹۲۴>
- Popper, Rafael, (۲۰۰۸) How are foresight methods selected?, Foresight - The Journal of Future Studies, *Strategic Thinking and Policy*, VOL. ۱۰ NO. ۶, pp. ۸۹-۶۲,
- Schawrz, Peter (۱۹۹۱), *The Art of the Long View: Planning for the Future in an Uncertain World*, New York: Currency Doubleday.

